

Ж. М. ҚОҢЫРАТБАЕВА

МӘТИН ТІЛІНДЕГІ ТРАНСФОРМАЦИЯНЫҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ

Қазақтың жазба көркем прозасы мен оның тілінің шын мәніндегі дамуы араға көп уақыт салмай, бірден дерлік көркемдік сипат алды де-сек, оның бір үшін жас қазак прозаиктерінің әуелден-ақ жалпыхалықтық тілдің сөз байлығын колдануда әртүрлі стилистикалық тәсілдерге жи барулатында жатыр деуге болады. «Проза тілінің пайда болуы, дамуы, үнемі қалыптасып отыруы – тіл құралдарының барлық түрлінің әрдайым шындалып, толыса түсуі, жетіле беруі. Жалпы творчестволық шеберліктің өзінде шек болмайтыны сиякты әрбір сөздің, тілдегі жалпы бейнелегіш-көріктеу құралдарының, кейбір жеке сөздердің, тіркестердің стильдік бояуы, көркемдік функциясы, эмоционалды-экспрессивтік нақышы колданылу процесінде ылғы өзгеріп, жаңғыра тусладі», – деп проза тілінің қыр-сырын зерттеген ғалым Е. Жанпейісов атап көрсеткендей [1, 141], енді ғана бой түзей бастаған алғашкы қазак прозасында тілдік өзгерістердің құрам-құрылымы жағынан да, мағыналық жағынан да жаңғыртыла қолданылуының жолдары көп. Тілдік нормадан уәжді ауытқудың грамматикалық, аномалиялық, метабазистік құбылыстары алғашкы қазак прозашылары тілінің фразеологиялық жүйесінде белгілі бір қажеттіліктен туып отырғаны сөзсіз.

ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасы тілінде ен бір өнімді жұмсалған құбылыс – фразеологиямы сынарларының дағдылы орнын алмастырып, инверсия жасау тәсілі екені көзге түседі. Көбіне еркін тіркестерге тән болып келетін мұндай тәсілді фразеологиялық оралымдарда қолданудың өзіндік мәні бары байқалады.

Асығып қатем болса хабарландар, *Итерме* көре-тұра құлар жарға (*«Кызы көрелік»*, 94-б.) Тұрған соң көзің көріп кияннаты, *Тартады* уайымдап көңіл салқын (*«Бақытсыз Жамал»*, 146-б.).

Дәстүрлі тұлғасы – «салқын тартады». Ол «көнілі қабарды, жабықты» деген мағынасынан байланысын үзбей, шығарма тіліндегі әсем өуездің қалыптасуына арқау болып тұр. Тұрақты тіркестің құрылымдық жүйесі біршама өндөлгенімен, оның дәстүрлі мән-мағынасында айтарлықтай өзгеріс жок. Фразеологиямдердің бұл секілді орын алмастырып келу жағдайын трансформацияға түсінгенде, оленаң сөздің шарттарына байланысты болатын құбылыс деген танушылық бар. Оның «олен шартынан туатын құбылыс» деп танылуына кара сөз үлгілерінде жүйелі орын тәртібімен қолда-

нылуы негіз болады. Мысалы, «тісін қайрады» деген фразеологиямнің (мағынасы: «ыза болды, кектенді») кара сөзді мәтіндегі қолданысы:

Tістерін қайрап отырған болыс пен билер бір сағат кешіктірмей тексеріп, қолға ала бастады (*«Бақытсыз Жамал»*, 155-б.) – деп еш өзгеріссіз берілсе, ал өлең сөзде оның жігі екі ажыратылып жіберіледі:

«Босагама бір келер күні болса,
Көрермін!» деп қайрапан күйеу *тісті* (*«Кім жазықты»*, 34-б.). Тағы бір мысал. Жармұхамет... шыгарда екі қазақты *көзімен* тағы бір *атып*, жүріп кетті (*«Казак»*, 1916, № 174).

Жақтырма сыңайын білдіретін бұл фразеологиям өлең жолында:

Жағам деп қылған ісін, не жүрісін,
Атады оқты көзбен еш ұнатпас (*«Кім жазықты»*, 44-б.) –

деген түрде сынарларының орындары ауысып беріледі. Сөздердің бұлай орын ауыстырып келуі фразеологиямге стильдік те, мағыналық та өзгеріс беріп тұрған жок. Сондықтан фразеологиямнің бойындағы бұл секілді өзгеше қолданыстарды өлеңдің ырғағын, өуезділіктің «шырқын» бұзбау, тармақтарының үйлесімді үйқасын сақтау қажеттілігінен туған, яғни өлең шартынан болған құбылыс деген түсінеміз (Қазақтың алғашкы кара сөз үлгілері деп есептелетін ХХ ғасыр басындағы көркем прозаның бойында өлең сөздің кездесіп отыратыны белгілі жайт).

Дегенмен фразеологиям сынарларының дәстүрлі орын тәртібін алмастырып колданудың уәжіде (мотиві) жок емес. Ондай мақсаттa өзгерте жұмсаудың жарқын үлгісін Сұлтанмахмұт тілінен табамыз. Жазушы халық аузындағы «айран ішкен құтылып, шелек жалаған тұтылды» деген макалды:

Кеуденменен партияда тау бұзушы ең,
Ал енді, кедей сорлы, күтыл күшпен!
Тұтылып «шелек жалаған татам нашар,
Әлділер құтылысты «айран ішкен» (*«Кім жазықты»*, 41-б.) –

деп, өзінше өндеп алған. Жазушы қаламына түсікен халық мақалының бітімі онан сайын мүсінде, өткірене түсіп, көркем туындының бейнелі, айшықты шығуына өз дәрежесінде өсерін тигізбей қоймағанын анғару киын емес. Мұнда жазушының сөз қайталаушылықтан, жаттандылықтан ғөрі, сонылыққа деген үмтүлісі, стильдік мүмкіндігі анық көрінеді. Бұған қоса мақалдың жазушы қолданысындағы бір ерекшелігі – сынарларының ара жігі ажыратылып, отауларының

екі жаққа бөлектеніп, парцелляцияланып жіберілуі. Парцелляция құбылысы – фразаны (ойды, сөйлемді) бөлшектеп, соған қатысты бір сөзді, не мәтінді жеке өз алдына аулактатып орналастыру амалы. Бұл амал арқылы суретtelіп отырған ситуацияның бір сәтіне, қырына логикалық екпін түсіру мақсаты көзделетін болса, Сұлтанмахмұт бұл жерде дәрменсіз кедей таптың «шелең жалап тұтылып жүрген» күйіне баса мән беріп отыр.

Парцелляциялық құбылыстың ғажабы сол – жазушы қай нәрсеге (сәтке, қымылға, сын-сипатка т.т.) оқырман назарын аудартып, ой салмағын салғысы келсе, бәрін де еркін аулактай (парцелляциялай) алады [2, 121].

Қатындар күштің сонда әр баланы, Қарғап-сілең, у-шу ғып айдаланы, Өйткені Әжібай келіп бүгін жармақ
Жүректе көптен *bіteу бір жараны* («Кім жазықты», 67-б.).

Бұл – дағдылы қолданыстағы «*bіteу жара жарылды*» фразеологизмінің Сұлтанмахмұт тілінде парцелляцияланып берілуі. Жазушы соңғы компонентті құрылымнан жеке-дара оқшаулап, алдыңғы шумактың үлесіне шығару арқылы оған ерекше стильтік мән жүктеп отыр. Мұнда өзінің дегенін жүргізіп үйреніп қалған Әжібайдың айналасына көнілі толмай, іштегі түйінді жармак әрекеті басым көрінеді. Сондықтан бастары дан-дүнмен әбден қаткан үй ішіндегілер «акыларын» балаларынан алу арқылы «дайындық» жасайды. Демек «жармақ» парцеллятыв әрі Әжібайдың озбыр қылғын көрсететін ұтымды тәсіл болып шыққан.

Жалпытілдік қолданыста «екі оттың арасында қалды» фразеологизмінің мағынасы «айнала қыындыққа ұшырады» дегенді білдіреді. Міржақып осы фразеологизмінің құрамындағы сөздердің дағдылы орнын алмастырып, соңғы баяндауыш мүшесін парцелляциялап, жеке шығарып жұмсайды: *Арасында екі оттың,*

Мені, алла, қор еттің! («Бақытсыз Жамал», 164-б.). Парцелляцияланған сынарының лексикалық құрамында да өзгеріс бар: жазушы «азапқа салып, қадірін түсіру» деген ойды баса көрсету үшін «қалды» лексемасының орнына «қор еттің» тіркесін синоним етіп алғып, оған ерекше экспрессиялық үн бере қолданған. Фразеологизмі бұлайша өндөуден оның образзылығы артпаса, әлсіремеген. Ерекше мән алып отырған «қор еттің» парцелляциясын кейіпкердің ішіне түскен ыстық дертін, ішкі жан күйзелісін (бұл Жамалдың қалтасынан табылған соңғы зарлы хаты еді) жеткізуге қызмет етіп тұрған өткір сөз орамы деуге болады. Сайып келгенде, бұл парцелляциялық құбылыстың негізгі қызметі – стильтік ма-

сат көздеу. Жазушылар фразеологизмінің белгілі бір сынарына ой екпінін түсіріп, сол арқылы оқиғаның негізгі басқы мезетіне, өзінің нені айтпақ болғанына оқырман назарын аудартуды мақсат етеді.

Трансформацияланудың көркем проза тілінде аса кен тараған түрі – фразеологиялық сөз орамдарының лексикалық құрамын жаймалап қолдану. Бұл – эллипсиске қарама-қарсы құбылыс. Эллипсиске ұшыраған фразеологизмдердің етек-жені әбден ықшамдалған күйде келсе, ал жаймалап қолдану тәсілінде жалпытілдік қолданыста фразеологизмдермен ілесе жүретін серіктес сөздер сөз арасына қыстырылып отырады да, оның қалыптасқан құрылымын кенейтіп, етек-жені жаймаланып жұмсалады. Тұракты тіркестердің құрамына (аралығына) үстеме компоненттер қосып, жаймалап қолдану, негізінен оның контекстегі мағынасын дәлдеу, мазмұнын кенейту, эмоциялық-экспрессивтік реңкін күшету сиякты стильтік мақсаттан туындаиды. «*Tisi баттай-ды*» фразеологизмі «батылы бармайды» үғымында жұмсалатын тұракты тіркес екені белгілі. Осы тіркеске «Қыз көрелік» романында «тырнақ» сөзін қосып, жазушы «батылы, күшті тіпті жетпейді» деген үғымды одан сайын күшеттіп береді:

Және ешкім мені малға сата алмайды,
Баттайды тіс-тырнағы маған зұлым (105-б.).

Келесі мысал. Алтынбастың мұнысы, *дұрыстық таразысына тартқанда*, жалғыздық қалашыларды жаяу-жалпы қалдырып ірге күшке һәм зан білгендікке салған болса да, екінші жақтан қазаша барымта деуге сиярлық іс болып, барымтамен бас қосу болса керек («Қазақ», 1915, № 134). Оспан қанша айтқанмен би кісі ғой, ол жайлап сездірді: ...Бар, кай тандағанын ал. *Қабыргана да, қатыныңа да кеңес!* – деп тұрып кетті («Қамар сұлу», 106-б.).

Алғашқы контексте «оі өлшемімен салмақтау» деген мағынадағы «*таразыга тарту*» фразеологизміне «*дұрыстық*» лексемасы қосылып, берер мағынаны дәлдей, анықтай түсу мақсаты көзделсе, ал соңғы қолданыстағы фразеологизм – «*қабыргамен кеңесу*» деген тілдік тіркестің жаймаланған варианты. Тілде «*қабыргамен кеңесу*» фразеологизмі жақын кісілермен келісу, ақылдасу, өз-өзімен ойласу деген үғымда жұмсалады. (Мұндағы «қабырга» дегенге дос-жар әйел, жан ашыр туысқан кісілер жатады. Қырғыз тілінде де: «Кенешчи» болбосо қабырганменен кеңеш» деген фраза бар). Яғни мұнда бір үғымды түсініруде өзара мәндес сөздер қайталанып қолданылып, әуелгі мағынаға «кіммен ақылдассаң онымен ақылдас, тіпті жалпақ жүртпен ақылдас»

дегендей үстеме мән қосылып тұр. Бұл секілді плеонастикалық түзілімдер фразеологизмнің мазмұнын күшайтеді түсетеңдігі сөзсіз. Бұл кезең жа-зушыларының тілінде тұрақты сөз орамдарының жаймаланып берілуінде тек жеке сөздерді ғана қосып қоймағанын, оны сөз тіркесі түрінде де, тіпті кейде тұтас бір сөйлемдік формада да қолданғаны байқалады. Мысалы, С.Торайғыров «Қамар сұлу» романында амалы құрыған Омардың жайын байлайша бейнелейді:

«Суга кетіп бара жатқан тал қармайды» деген ғой, қатынына ақылдастан болып еді: «Өзің білесің де... Орынды жер ғой...» деп отырған сұнқарының дәмді сөзін естіп, онан жаман сақалын жүлдуды» (107-б.). Халық аузында жиі кездесетін «суға кеткен тал қармайды» деген мәтелді жазушы оқиғаның логикасына байланысты «суга кетіп бара жатқан тал қармайды» деп тұрақты түрді түрлендіріп, жаймалап қолданады. Мұндағы үстеме тіркес (-in бара жатқан аналитикалық форманты) мәтелдің семантикалық жүйесіне жаңғыру туғызылады: ол арқылы Омардың әлі «суга кеттегенін», яғни жорға Нұрымның жылымына батпағанын анғарамыз. Айтылмақ ойдың дәлдігін нақтылау мақсатында келетін ұлғайған, яғни жаймалған тіркестердің қатарын кенейте беруге, әрине, болады. Мұндай стильдік мақсатта жұмысалған фразеологизмдер өзінің көркемдік бітім үдесінен шығып жатса, кейде олардың синтаксистік құрылымының шұбаланқы, күрделілігін де байқауға болады:

«Ауызга сөз, маңдайға көз бол жүріп,
Көр болған, міне осылай Қамар» – десін.
(«Қамар сұлу», 119-б.).

... мен де оқымаған, білмеген әйелдердің қоңіл-көзін ашсам-ау деген мақсаттамын («Қыз көрелік», 10-б.). С.Торайғыров әдеби тілдік нормадағы «ауыздыға сөз болу» тұрақты тіркесінің контекст аясында әдемі, өуезді түрін ұлғайта қолданса, ал Т.Жомартбаев кейіпкерінің аузына қос сөзді «қоңіл-көзін ашсам-ау» тұрақты тіркесін сала отырып, бір жағынан, кейіпкер бейнесін нақты беруге, екінші жағынан, өз заманының шынайылығын жеткізе білуге үмтіліс жасаған. Және онысы сәтті шықкан. Фразеологизмнің құрамын жаймалап жұмысау арқылы жазушылар экспрессиялық әсерді күшайтеді түседі:

Қырық жылқы, он түье, бес жұз сом ақшаға Қамардың сорын қайнатып, (саудасын пісіріп қойды) («Қамар сұлу», 103-б.); Қатарынан асып аузымен құс тістеген Ғалымның беделі түсін, (белі

сынып) айласы таусылды («Мұнды Мариям», 17-б.); Мұқаш мырза мен Сейітжан мырзалардың Файникамалға esі- (дерті, ықыласы бек) кетіп қалған екен («Қыз көрелік», 104-б.). Бұл тіркестердің жақша ішінде алынғандары – жалпыхалықтық тілде қолданылатын фразеологизмдердің құрамына қосылып тұрған үстеме компоненттер. Олар фразеологизмдердің құрамына қосымша мән-мағына үстеп, еселеп, проза тілінің әртүрлі стилистикалық мұқтаждығын өтеуге қызмет етіп тұр.

Тілдегі «алыстан, қыыннан іздегені аяқ астынан кезіге кетті» ұғымында жұмсалатын «көктен сұрағаны жерден табылды» фразеологизмінің ұлғайтылып берілуі әр қаламгердің сөз саптасында әрқиыл кездеседі. Мәселең, Сұлтанмахмұтта: Оспанға, өзінше, жорға Нұрым секілді дәрежелі кісінің күйеу баламын дегені құдайдың көктен айдал түсірген жақсылығы еді (103-б.) деп трансформацияланса, ал «Болыс боламын» деген «Айқап» өнгімесінде: Мен бұрын тәжірибе көрмеген жас адам болған сон, іздесең табылмайтұғын бақты құдай айдал есігіме әкеліп берді гой деп елігіп... («Айқап», 1913, № 1) – деген мұлдем жанаша түрге көшеді. Мұнда қалыпты (халықтық) фразеологизм үстеме компоненттер арқылы толық бір сөйлем сипатында келіп тұр. Жаңа тұр, ерекше мағыналық реңк алған олар кара сөздің тігісіне шебер жатқызылған. Фразеологизмдердің құрылымы жағынан алшақтығы байқалса да, түпкі мағына байланысы үзілмегенін байқауға болады.

Қорыта келгенде, бұлайша фразеологизмдердің құрамын трансформациялап қолдану – алғашқы қазақ жазушыларының әдегеннен-ак тіл құдіретін дұрыс таныған сөз жұмысау мүмкіндіктерінің молдығымен түсіндіріледі. Халық тілінің фразеологиялық қазынасын өз бойына мол сіңіру арқылы, оны трансформацияланған түрінде мәнді материал, көркем құрал етіп орынды пайдалану арқылы қазақ прозасы өз кезіндегі жазба әдеби тілді байытып, жаңа өрнек, әсерлі тіркестермен толықтыра түсті. Сондықтан да қазақ әдебиетінің әлемдік масштабқа танылып, халықаралық атакқа ие болуы проза жанры арқылы көрінген десек, оның осындай денгейге көтерілуінің бірден-бір көшбасшысы XX ғасыр басындағы қағазға түскен көркем қара сөз үлгілері болып есептеледі.

ӘДЕБИЕТ

1. Жаннейісов Е. Қазақ прозасының тілі. Алматы: Ғылым, 1968. 265 б.
2. Сыздық Р. Сөз құдіреті. Алматы: Санат, 1997. 224 б.